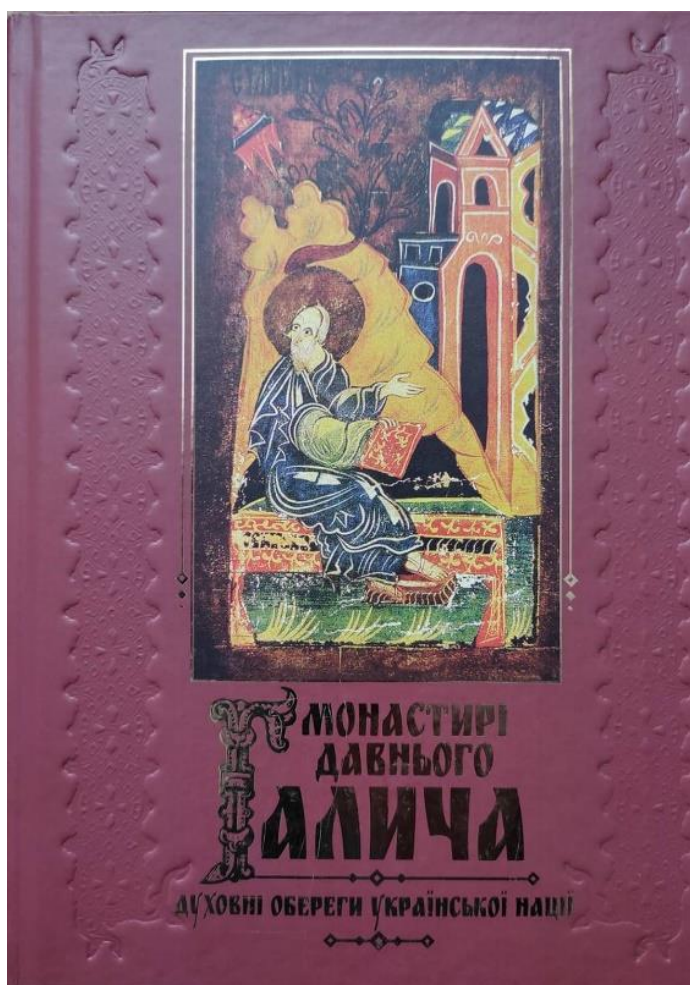

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

МИКОЛА КУГУТЯК. МОНАСТИРІ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА –
ДУХОВНІ ОБЕРЕГИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.

Івано-Франківськ; Львів: Манускрипт, 2023. 792 с.

Одним із пріоритетних напрямів у сучасній українській історичній науці, особливо в роки державної незалежності України, стало дослідження пам'яток середньовічного чернецтва. Адже прадавнє українське монашество зробило вагомий внесок у релігійний, культурний, освітній, суспільний, національний та інший розвиток населення українських земель загалом і, Галичини зокрема. Не випадково в дорадянський період існування західноукраїнських земель на його історію неодноразово звертали свою увагу відомі українські історики та дослідники (Михайло Грушевський, Ярослав Пастернак, Богдан Януш, Іван Крип'якевич, Роман Лукань і ін.).

Загалом, чорне духовенство західних окраїн Київської Русі пройшло тривалий, тернистий і надзвичайно складний шлях, який для княжого, польсько-литовського, австрійського, міжвоєнного, німецького, радянського періодів мав свої особливості. Найскладнішою для нього виявилася радянська доба. В умовах радянської влади в руслі тотального знищення релігійних

пам'яток і войовничого атеїзму чернеча тематика опинилася під жорстким ідейно-політичним контролем держави та поза межами уваги офіційної історичної науки загалом, та археології зокрема.

Особливу увагу в повоєнний період владні структури відводили Галичині, де християнські й національні традиції мали глибоке коріння. Вже в перші повоєнні роки більшовицька влада ліквідувала Греко-Католицьку Церкву. Порівняно за короткий період у галицьких землях було ліквідовано, пограбовано й знищено велику кількість монастирів, церков, костелів, кірх, синагог, каплиць, скитів, чернечих кладовищ, національних пам'ятних знаків та інших цінних історичних пам'яток. Ченців ліквідованих монастирів зазвичай,

звинувачували у антидержавній діяльності, арештовували й етапували у трудові табори Сибіру, Крайньої Півночі, Далекого Сходу й інших місць.

В українських архівах збереглася незначна кількість писемних джерел про діяльність монастирів. Фактично, на сьогодні патерики, регули, типікони, інвентарі, монастирські рукописні книги, стародруки й інші писемні джерела майже всіх обителів Галичини втрачені. Тому особливе та й важливе значення у процесі вивчення спадщини чернецтва одержала археологічна наука.

Спроба відшукати місця перебування стародавніх обителів за топонімічними даними, результатами пошукових археологічних і спелеологічних досліджень, переказами й іншими інформативними даними сприяла появі науково-методичних праць, цікавих наукових публікацій, присвячених відкриттю та дослідженню нових пам'яток чернецтва, проведенню низки наукових конференцій, польових семінарів тощо.

Останнім часом велику пошукову роботу з вивчення історії галицького монашества проводять дослідники Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. На Прикарпатті вони відкрили понад 30 досі невідомих монастирів періоду XII–XVIII ст., що знайшло конкретне відображення в багатьох наукових публікаціях. Серед робіт, присвячених чернечій тематиці, помітно виділяється об'ємна монографія доктора історичних наук, професора Миколи Кугутяка «Монастирі давнього Галича – духовні обереги української нації».

Видання здійснено із благословення архієпископа і митрополита Івано-Франківського Української Греко-Католицької Церкви кир Володимира Війтишина та митрополита Івано-Франківського і Галицького Православної Церкви України кир Йосафа Василиківа. Книга складається із передмови, чотирьох розділів і додатків. У передмові наголошено на значенні княжого Галича в поширенні чернецтва на землях князівства, чітко окреслено особливості й велике сучасне суспільне значення вивчення чернечої проблематики на тлі формування правдивої національної історії, обґрунтовано хронологічні межі дослідження, виділено та схарактеризовано етапи виконання пошуково-розвідкових і науково-дослідних робіт, відзначено імена багатьох дослідників та їхні праці.

Микола Кугутяк цілком справедливо резюмує, що досі духовні, культурно-історичні, антропологічно-ціннісні, соціально-економічні й інші аспекти монашої традиції не стали предметом спеціального комплексного археолого-спелеологічного дослідження.

Із планувальної структури роботи помітно вимальовується стратегічна лінія автора, скерована на багатогранний аналіз джерельної бази. Такий підхід обумовив детальну характеристику пам'яток, відкритих у межах Галича та його окраїн, що є вагомим підґрунтям для формування історичних висновків про етапи розвитку чернецтва. Крім цього, дослідник, опираючись на результати пошукових робіт, поставив собі за мету не тільки окреслити територію, яку займали чернечі обителі, а й здійснити просторову реконструкцію поширення пам'яток.

Логічно перший пункт першого розділу праці присвячено характеристиці джерельної бази, яку розділено на три групи. Першу складають найдавніші писемні повідомлення, почерпнуті з Іпатіївського літопису. Починаючи з 1138 р., вони періодично містять розлогі наративи про діяльність галицьких князів, боярів та їхню перманентну боротьбу за владу, поширення в суспільстві християнських чеснот, традицій, чернецтва, храмове будівництво, роль і значення монастирів тощо.

Другу групу формують різні за походженням, змістом, обсягом і значенням матеріали, які автор подав під рубрикою історико-правові документи XIV–XVIII ст. Більшість з них знайдена у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАЛ України), Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Національного музею ім. Андрея Шептицького у Львові, а також в архівах і бібліотеках Варшави, Відня тощо. Вони охоплюють фундаційні грамоти, матеріали судових процесів, люстрації сеймових

комісарів, протестації, маніфестації, реляції ігуменів і ченців, інвентарні описи майна, матеріали візитацій, сумарії та ін. Привертає увагу те, що до переліку джерел цієї групи залучено багато невідомих досі архівних матеріалів. Особливу увагу автор звернув на королівські грамоти, видані світським особам, давали їм право не тільки на володіння монастирем та його майном, а й підпорядковувати діяльність і роботу чернецтва своїм, переважно виробничо-економічним, інтересам.

Третю групу представляють рукописні богослужбові церковно-монастирські писемні пам'ятки (Патерики, Євангелії, Апостоли, Псалтирі, Трифологіони, Октоїхи тощо), доповнені окремими ілюстраціями документів.

Показово, що у джерельній базі основою дослідження історії чернецтва давнього Галича виступає археологічний матеріал. Його оцінку зроблено у другому підрозділі другого розділу. З погляду сьогодення автор детально проаналізував публікації Антона Петрушевича, Ісидора Шараневича, Івана Ступницького, Володимира Деметрикевича, Йосипа Пеленського, Миколи Голубця, Я. Пастернака, М. Грушевського, Б. Януша, І. Крип'якевича й інших дослідників, які вивчали історію християнських пам'яток Галича та Галичини в австро-угорський і польський періоди, підсумував результати й особливості виконання робіт (Михайла Каргера, Ігоря Свешнікова, Олександра Ратича, Василя Довженка, Володимира Гончарова, Вітольда Ауліха, Олександра Іоаннісіана й ін.) в роки радянської влади. Особливу увагу автор приділив результатам польових робіт (Юрія Лукомського, Богдана Томенчука та ін.) у роки незалежності України.

Другий розділ монографії відведено монастирям княжого Галича. Автор навів дані про сім обителей, кожній із яких присвятив окремий підрозділ. Серед них найбільшу увагу приділив катедральному монастирю Пресвятої Богородиці. Його історія тісно переплітається із літописними згадками про Успенський собор давнього Галича, діяльністю Галицького єпископсько-митрополичого осередку, фрагментарними літописними згадками. Показово, що кожному пам'ятку дослідник намагався подати крізь призму історії її відкриття та результатів досліджень, опираючись на писемні джерела, серед яких помітно переважають матеріали архівних справ 684 фонду ЦДІАЛ України під назвою «Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові».

Окремим блоком проаналізовані археологічні праці, присвячені особливостям забудови обителей, їхній матеріальній і духовній культурі. Загалом, цікавими даними й матеріалами також представлені обителі Святого Іллі, Святого Данила, Святого Івана Хрестителя, а також пам'ятки в урочищах Штепанівське, Воскресенське, Гречище тощо. Проте, на мою думку, авторові варто було б доповнити цю частину роботи картографічним матеріалом з архівних колекцій ЦДІАЛ України, що дало би змогу відобразити фіксацію на місцевості, планографічні й інші особливості місць закладення чернечих поселень.

Третій розділ «Скельно-печерні й оборонні обителі» М. Кугутяк приурочив результатам спелеологічних досліджень (хоча він їх називає археологічними (с. 259)), проведених на низці маловідомих печерних пам'яток (у Вікторіві, Соколі, Межигірцях, Поділлі, Блюдниках, Ямниці, Підпечерах, Томашівцях і ін.). Найвідомішою є печерна обитель на Миколаївській горі у Вікторіві. Її відносять до найдавніших печерних пам'яток галицького чернецтва. Своєю складною архітектурною конструкцією вона неодноразово привертала увагу багатьох відомих дослідників давньої історії Галичини (Ісидора Шараневича, Йосипа Пеленського, Олександра Чоловського, Лева Чачковського, Йосипа Хмелевського, Володимира Деметрикевича, Ярослава Пастернака і ін.), які залишили цінну наукову про історичну давність печер на Прикарпатті та використання їх людьми ще з дохристиянських часів, їхню рукотворну розбудову, вплив природних чинників на появу печерних порожнин тощо.

Цікавим доповненням тематики галицького чернецтва стала фіксація зображень, виявлених на стінах печерних порожнин, а також хрестів, христограм, малюнків, знаків, окремих букв тощо. Крім цього, у печерних порожнинах виявлено окремо виділені культові

вівтарі та жертівники, вирубані в кам'яних стінках культові ніші та пристінні лави. Багато даних і матеріалів до наукового обігу введено вперше.

Автор праці прискіпливо аналізує результати давніх досліджень і повідомлень, доповнює їх новими даними. Дуже важливо, що матеріали подано в історичному контексті, і вони дали змогу авторові зробити належні висновки про суспільну роль чернецтва в різні періоди його існування, висловити власне розуміння його значимості у складні періоди національної історії. Важливим висновком стало твердження, що багато монастирів, зокрема і печерних, виникло поблизу укріплених городищ. Учений навів низку фактів, серед яких окрему увагу приділив монастирям, що існували навколо княжого Галича. Відомо, що в 1935 р. Я. Пастернак проводив розкопки на Миколаївській горі у Вікторові. Поблизу оборонних валів монастиря він відкрив залишки досі невідомого городища XII–XIII ст.

Так, висновки М. Кугутяка, побудовані на аналізі результатів низки дослідників, ніби підкріплює певна традиція в подальшому у процесі оцінки та гіпотетичної реконструкції пошкоджених печерних споруд, у яких відзначено специфічні ознаки для чернечих культових, житлових, господарських та інших приміщень.

Певна новизна й наукова важливість розділу – те, що в ньому опубліковані новітні візуальні матеріали про окремі пам'ятки, які відкрили й дослідили учасники Карпатської історико-археологічної експедиції Інституту історії, етнології і археології Карпат Прикарпатського національного університету під керівництвом М. Кугутяка. Однак варто було б їх доповнити рисунками чи світлинами речових знахідок. Це слугувало б не тільки датуючим матеріалом, а й виразом рівня розвитку та поширення суспільної матеріальної культури в чернечому середовищі.

Водночас проведена кропітка дослідницька робота дала змогу дослідникові систематизувати чернечі пам'ятки за призначенням, видами й формами організаційного устрою, картографічно локалізувати їх, що в перспективі дає змогу побачити особливості заселення й поширення чорного духовенства на Прикарпатті. Проте видається, що авторові варто було ширше використати не тільки сучасний картографічний матеріал учасників експедиції, а й австрійську військово-топографічну карту Галичини Фрідріха фон Міга, кадастрові карти XIX ст., матеріали польського «Словника географічного ...» й інші матеріали, які б джерельно збагатили роботу.

Четвертий розділ монографії М. Кугутяка присвячено наземним монастирям ближніх околиць княжого Галича. Від кінця XIX і періодично аж до початку XXI ст. лише на окремих пам'ятках були проведені пошуково-розвідкові та стаціонарні археологічні роботи. Автор скористався працями А. Петрушевича, Л. Лаврецького, В. Луцкевича, Й. Пеленського, І. Шараневича, В. Деметрикевича, Я. Пастернака, М. Голубця, які значно доповнили результати роботи сучасних дослідників (Б. Василенка, Б. Томенчука, Ю. Лукомського, В. Корнієнка і ін.). Дослідник наголосив, що більшість чернечих пам'яток недалеких околиць Галича досі не стала предметом спеціального наукового дослідження і потребує виконання комплексних історико-археологічних робіт.

Микола Кугутяк також заторкнув питання потреби пошуку давно зниклих і маловідомих обителів. Зокрема, місцева традиція свідчить про існування давніх монастирів поблизу сіл Желибори та Хохонів. Її підтверджує побутування монашої мікротопоніміки. Проте виявити місця розташування пам'яток досі не вдалося. Таких свідчень у Галичині є чимало, що ставить перед дослідниками далеко непрості завдання.

Книжку доповнює доволі значний список використаної літератури, іменний та географічний покажчики, а також покажчик церков і монастирів, низка таблиць, схем та світлин. Привертає увагу додаток до роботи. Він містить цікаві документи з історії обителів давнього Галича. У хронологічному порядку, починаючи від початку XIV ст., у додатку поміщено фундаційні, опікунські, майнові, управлінські й інші грамоти, які видавали окремим монастирям польські королі. Окрема група документів – матеріали різних майнових

суперечностей, інвентарів, судових процесів, маніфестацій, люстрацій та інших акцій. Закінчується додаток фотокопіями документів, планів, сучасних світлин із місць знаходження пам'яток. Кілька ілюстрацій артефактів подано із приватних колекцій, що відзначає інтерес місцевого населення до пам'яток історії.

Загалом, пошукові наукові дослідження матеріальної спадщини галицького чернецтва, які здійснили дослідники Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та викладені у роботі М. Кугутяка, відкривають багато невідомих сторінок з історії чорного духовенства Галича та його недалеких околиць. Ця праця доволі цікаве, цінне, виважене, деталізоване, самостійне та переконливе наукове дослідженням. Викладені матеріали заслуговують на використання в публічних лекціях, навчальних курсах, краєзнавчій, туристичній та іншій роботі. Монографія стане важливою віхою на шляху вивчення історії Галицько-Волинського князівства. Автор вперше в українській історіографії зумів проаналізувати й узагальнити стан і поширення чернецтва на незначній території Галичини, що охоплювала княжий Галич та окраїни. Робота не просто заслуговує уваги, а й вимагає розширення досліджень. Адже монашество у складних умовах чужоземного панування було духовним оберегом української нації.

Роман БЕРЕСТ

Стаття: надійшла до редакції 27.05.2025
прийнята до друку 21.08.2025